

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що поняття політичної відповідальності у розвинених демократичних країнах не має формально-юридичного характеру. Такі форми прямої демократії, як відкликання обраних представників або дострокове припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів не набули значного поширення в сучасних політичних системах країн Заходу.

Перспективи подальших розвідок. Як правило, подальша політична кар'єра особи залежить від оцінки її діяльності виборцями (передбачається, що єдиним інструментом політичної відповідальності є вибори, під час яких люди не голосують за партії чи осіб, які не виконали попередньо взятих на себе зобов'язань). Таким чином, саме вибори виступають класичним засобом притягнення до політичної відповідальності осіб та політичних сил. Організація та проведення виборів державною владою потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Черленяк І. І. Формування інституту політичної відповідальності в умовах становлення політико-еволюційних циклів в Україні / І. І. Черленяк // Стратег. пріоритети. - № 1. - 2006. - С. 11-17.
2. Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / Володимир Шаповал. - 5-те стер. вид. - К. : АртЕк, 2002. - 262 с.
3. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 428 с.
4. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін, С. М. Пашков ; за ред. В. М. Бесчастного. - К. : Знання, 2008. - 467 с.
5. Конституція. Основний Закон ФРН. - Режим доступу : http://www.rfhwb.de/Pravo/Pravo_ru/pravo_ru1.htm

Інна Нікіфорова,
*аспірант кафедри державної політики
та управління політичними процесами НАДУ*

Політична конкуренція в теоріях демократії

У статті аналізується феномен політичної конкуренції як критерій якості демократичного процесу крізь призму базових концепцій і моделей демократії. *Ключові слова:* демократія, політична конкуренція, класична демократія, республіканізм, плюралістична демократія, елітизм, некорпоративізм, політичний плюралізм, політичний лідер, політичний процес, еліта, політичний ринок.

In article the phenomenon of political competition as criteria for quality of the democratic process is being analyzed through the prism of basic concepts and models of democracy.

Key words: democracy, political competition, classical democracy, republicanism, pluralist democracy, elitism, neo-corporatism, political pluralism, political leader, political process, the elite, the political market.

Постановка проблеми. В умовах демократичних перетворень політична конкуренція є одним із найважливіших інститутів, феномен якої традиційно досліджується в межах предметної області політичної, адміністративної та управлінської наук. Однак наразі увага науковців зосереджується переважно на вивченні основних соціально-політичних чинників негативних явищ у сфері політичної конкуренції. Водночас у вітчизняній політологічній науці дотепер не знайшли відображення спеціальні дослідження, які б розкривали сутність політичної конкуренції як найважливішої характеристики якості демократичного процесу. Актуальність статті зумовлена практичною потребою вивчення генезису й теоретичних аспектів розвитку політичної конкуренції як феномену відносин між громадянами та владою шляхом аналізу її місця та ролі в класичних і сучасних теоріях демократії.

Ступінь дослідження проблеми. У середовищі зарубіжної політичної еліти феномен політичної конкуренції досліджували Д.Батлер, Р.Даль, К.Дойч, Г.О'Доннелл, Е.Даунс, Дж.Шлезінгер та ін. Так, Е.Даунс акцентував увагу на раціональному характері участі/неучасті електорату у виборах та прагненні політиків до влади задля себе [1]. Дж.Ремер у своїй монографії "Політична конкуренція: теорія та застосування" застосував методи і підходи нової політичної економії до політичної конкуренції [2]. У рамках теорії суспільного вибору політична конкуренція вивчалась Д.Джонсоном, Д.Муеллером, Р.Кутером, Г.Хотеллінгом, Р.М.Нурєєвим, П.Бурдь'є. Серед українських дослідників проблеми політичної конкуренції можна виділити В.Бибика, В.Борнікова, С.Гелея, О.Кіндратець, Б.Кухту, Л.Мандзій, О.Новакову, А.Пахарєва, О.Траверсе, Л.Тупчієнко, Ф.Рудича та ін.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Незважаючи на те, що категорія політичної конкуренції в її різних аспектах знайшла відображення у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях, бракує наукового аналізу причинно-наслідкових зв'язків між розвитком демократичного суспільства та специфікою і тенденціями в еволюції політичної конкуренції.

Метою статті є вивчення сутності й характеру конкурентної боротьби у нормативних моделях демократії, закономірностей її формування та становлення у різних суспільствах.

Виклад основного матеріалу. Слово "конкуренція" походить від латинського *concurrentia* - змагання, суперництво. В енциклопедичному словнику за редакцією Ю.Р.Шведи тлумачення терміна "політична конкуренція" подається виключно в політологічному аспекті, як змагання між суб'єктами

політичної діяльності (політичними акторами) на політичному ринку [3]. Глосарій із політичної психології визначає конкуренцію як особливу форму не тільки політичних, а й інших відносин, за якої інтереси та цілі учасників так чи інакше суперечать, однак наявність таких учасників та характер їх інтересів неможливо подолати або змінити засобами, сумісними з підтриманням політичної та/або соціальної стабільності [4]. В.П.Попов та І.В.Крайнюченко розглядають конкуренцію як боротьбу за обмежені ресурси. Залежно від видів ресурсів конкуренція може бути економічною, інформаційною та політичною. Економічна конкуренція здійснюється у ринковій сфері і націлена на максимальне збагачення та прагнення до монополії. Інформаційна конкуренція - це боротьба за можливість поширювати інформацію про себе. Політична конкуренція уособлює обидва вищезазначені компоненти, які стають основними мотивами політичної боротьби [5].

На нашу думку, політична конкуренція, маючи низку спільних ознак із економічною конкуренцією (тяжіння до олігополії, стабільність правил гри між учасниками, наявність системи стримань та противаг тощо), безпосередньо пов'язана з механізмами виборчого процесу, формами політичної мобілізації, способами здійснення соціального контролю за діяльністю владних структур. Перелічені характеристики наділяють політичну конкуренцію власною специфікою, яка дає можливість аналізувати реальний стан справ не тільки і не стільки в економічній або політичній сферах, а й загалом у суспільстві.

Таким чином, політична конкуренція може розглядатись під різними кутами зору: як діяльність соціальних суб'єктів, як сфера відносин між політичними акторами, як галузь функціонування і розвитку суспільної, групової та індивідуальної свідомості. Інакше кажучи, це одна із складових більш загального явища - соціальної конкуренції, яку Людвіг фон Мізес називає "прагненням індивідів досягти найбільш сприятливого становища в системі суспільного співробітництва" і яка "притаманна будь-якій суспільній організації" [6]. Тобто політична конкуренція може існувати і розвиватись лише в демократичних суспільствах, при цьому її характер і специфіка залежать від обраної моделі демократії.

Нині налічується понад 500 теорій демократії, а також багато способів систематизації і класифікації демократичних моделей і концепцій. Одна з перших спроб типізації цих моделей була здійснена канадським політологом К.Макферсоном [7], яку згодом розвинув та поглибив Д.Хелд [8].

Якщо звернутись до витоків поняття "демократія", то у своєму початковому класичному значенні воно зводилось до характеристики такої форми правління, за якої право прийняття політичних рішень належало всім без винятку громадянам (пряма демократія). Згодом у демократичному устрої античного світу виникла практика виборності, призначення за жеребкуван-

ням та ротації політичних ролей, однак кожен громадянин при цьому не просто мав можливість зайняти будь-яку виборну посаду (законодавчу, виконавчу, сакральну, судову тощо) незалежно від його здібностей та прагнення, а й був зобов'язаний це зробити, якщо наставала його черга. Зразкова історична модель прямої демократії, за якої від усіх громадян вимагався високий рівень політичної участі, - афінська демократія. Ця форма являла собою систему змішаного правління з особливою роллю народних зборів та зведеними до мінімуму майновими цензами. Більше того, малозабезпечених спеціально спонукали до виконання їх громадянських обов'язків. Таким чином, конкурентні засади політичної активності взагалі не розглядались як критерій демократичного правління у класичній моделі. Така влада була далекою від досконалості ще й тому, що подекуди притискала свободу думки, приймаючи тиранію "більшості".

Слід зазначити, що окремі із сучасних концепцій демократії передбачали повернення до класичних ідеалів соціальної рівності та активної участі громадян в обговоренні і прийнятті рішень з головних питань суспільного життя. Зокрема, це модель партисипаторної демократії, розроблена К.Пейтман, К.Макферсоном, Дж.Циммерманом, Н.Боббіо, П.Бахрахом та Б.Барбером, яка нівелювала суспільне значення феномену політичної конкуренції та лідерства.

Рушійною силою розвитку інституту політичної конкуренції стали ідеї республіканізму, які хоча й були відомі ще за часів грецьких міст-держав та Давнього Риму, однак активно розвиватись почали в епоху Відродження. Тоді в роботах Н.Макиавеллі, Ф.Бекона, Т.Гоббса, Е.Берка, Г.Боллінгборка, Д.Юма, Т.Джефферсона, А.Токвіля було започатковано спроби теоретичного осмислення й аналізу конкурентної боротьби груп і так званих протопартій у політичній сфері.

Після війни за незалежність Північної Америки (1775-1783 рр.) та Французької революції (1789 р.) теоретизація проблем, пов'язаних із демократичним правлінням та поділом влади на конкурентних засадах, набула особливого значення. Неабиякою мірою цьому сприяли політичні ідеї Дж.Медісона, який вважав, що передумови суперництва закладені в недосконалій людській природі, яка заздалегідь спричиняє розбіжності в інтересах, здібностях, власності. І оскільки ліквідація цих розбіжностей неможлива без втрати особистої свободи, водночас їх наявність може спричинити засилля конкуруючих груп інтересів, необхідно знайти помірковані засоби захисту прав і свобод меншості від тиранії більшості й навпаки. Вихід Дж.Медісон вбачав у створенні республіки з управлінням на представницьких засадах.

На відміну від класичних республік античних держав-міст, модель республіки, запропонованої Дж.Медісоном, відрізняється великою територією та численністю громадян, а це автоматично передбачає різноманітність

інтересів, суджень та груп, що їх виражають, і запобігає об'єднанню партій більшості не на користь інтересів меншості. Ця відмінність і є підґрунтям розвитку справжньої конкуренції, оскільки електорат матиме можливість вибирати представників влади із широкого кола гідних претендентів, а волевиявлення, на думку Дж.Медісона, буде більш вільним, оскільки кандидатам стане складніше добиватися обрання нечесними шляхами. При цьому для збалансування наслідків "гри на протилежних конкуруючих інтересах" Дж.Медісон запропонував розподіляти посади в уряді між великою кількістю осіб, кожна з яких мала б необхідні засоби та особисті мотиви для захисту прав та інтересів своїх виборців.

Республіканська модель демократії, а також супутні моделі класичного лібералізму, такі як протективна демократія, демократія, що розвивається, та легальна демократія, не лише створили й поглибили передумови для розвитку політичної конкуренції як такої, а й вивели на політичну сцену основних акторів та суб'єктів конкурентної боротьби - політичні партії як невід'ємний елемент представницької демократичної системи. Як наслідок, з'явилися нові моделі та теоретичні концепції демократії з визначальною роллю конкурентної боротьби: плюралістична демократія та змагальницький елітизм.

Так, у теорії "плюралістичної демократії", яку представляли Р.Аллен, Р.Даль, М.Дюверже, Р.Дарен-дорф, Д.Рисмен, основними носіями суспільних інтересів, а відтак і учасниками політичних змагань виступають "групи тиску" або "групи інтересів". Це професійні спілки, асоціації підприємців, пацифістські та патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання, які беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії та суспільно-політичні організації, прагнуть одержати доступ до засобів масової інформації з метою формування громадської думки. Їх діяльність не завжди пов'язана з державою, позаяк кожна з таких політичних сил діє передусім у власних інтересах і застосовує для взаємодії з іншими групами різні форми тиску: від переговорів і укладання угод до страйків.

Головна характеристика моделі "плюралістичної демократії" - змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів (груп тиску) вільно виражати свої погляди. Роль держави при цьому зводиться до збереження умов вільної політичної конкуренції шляхом збалансування інтересів різних конкуруючих політичних груп та одночасного вжиття заходів із недопущення переваги одних над іншими. Як наслідок, від результатів взаємодії "груп ризику", їх "вільної гри" залежить і формування механізму політичної влади та прийняття урядових рішень.

Найбільш впливовим представником теорії "плюралістичної демократії" є американський політолог Р.Даль, який спільно з Ч.Ліндбломом

запропонував використовувати для визначення інституційних демократичних рішень поняття "поліархії", що, на відміну від "демократії", тобто "влади всіх", означає "владу багатьох". Цей політичний порядок спирається на кілька основних інститутів, головним з яких є політична конкуренція і участь, а також політичний плюралізм, право громадян створювати незалежні організації, у тому числі політичні партії і групи за інтересами, політичні свободи, серед яких - право громадян отримувати інформацію з альтернативних джерел, право опозиції заперечувати рішення уряду, вільні і чесні вибори, відкритий характер конфліктів між політичними лідерами [9].

Проте критики теорії "плюралістичної демократії" справедливо зауважують, що в результаті вільної, але підчас загостреної політичної конкуренції весь політичний процес може перетворитись на компроміс на користь лише найсильніших груп, а інші громадяни будуть змушені задовольнятися пасивною роллю "політичних глядачів" без права контролю над системою. Приміром, на думку Дж.Сарторі, громадськість не здатна діяти особисто, вона лише реагує на ініціативи і політику конкуруючих еліт. За таких умов активна участь має у політичному процесі може призвести до виродження інституту політичного лідерства і заміни лідерів на некомпетентну недемократичну контреліту [10].

У середині 70-х рр. ХХ ст. виникла особлива інтерпретація політичної дійсності розвинутих поліархій - неокорпоративізм або ліберальний корпоративізм. Її основна риса - надання групі осіб, об'єднаних спільними інтересами, привілейованого і законного доступу до процесів формування політичного курсу. На думку американського політолога Ф.Шміттєра, неокорпоративізм позитивно впливає лише на відповідальність владних структур за свої дії та ступінь урахування в цих діях потреб громадян. Водночас вплив неокорпоративізму на політичну конкуренцію як основний механізм демократії неоднозначний. З одного боку, відсутність у політичному процесі конкуренції між численними асоціаціями та групами виключає можливість неконтрольованого загострення політичної боротьби, а з другого - остання, навпаки, підсилюється, оскільки кожна з таких груп стає полем вираження різноманітних уявлень про суспільний інтерес. Ступінь підзвітності влади та врахування нею потреб громадян зростає, але за рахунок зниження рівня участі індивідів у політичному житті і їх доступу до прийняття рішень. Конкуренція між групами переростає у конкуренцію усередині останніх [11].

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст., у зв'язку із занепадом популярності теорії "плюралістичної демократії", на перший план виступила альтернативна теорія еліти, в основі якої - поділ суспільства на правлячу меншість (еліту) та невладарючу більшість (масу). Концептуальні засади сучасної теорії елітарної демократії започаткував Й.Шумпетер, який назвав її "теорією конку-

руючих лідерів". Він стверджував, що демократія не означає безпосереднього народовладдя. На думку Й.Шумпетера, "Демократія означає лише те, що народ має можливість прийняти або не прийняти тих людей, які мають ним управляти" [12]. На відміну від теорії "плюралістичної демократії", демократичність цієї концепції визначається не змаганнями між різноманітними політичними силами, а наявністю вільної політичної конкуренції за голоси електорату між потенційними лідерами з числа найбільш талановитої та компетентної владної еліти. При цьому елітарна теорія припускає можливість певної соціальної мобільності, яка дає змогу неелітарним групам ставати елітами.

Різновидом теорії еліт можна вважати ідею консоціальної (співсуспільної) демократії, запропоновану А.Лейпхартом, під якою від розумів "сегментарний плюралізм" [13]. Ця модель також передбачає концентрацію влади в руках еліт. Однак конкуренція між ними дещо послаблена, позаяк, на думку А.Лейпхарта, політичні партії та їх лідери, які виступають від імені усіх найбільш вагомих сегментів різноманітного суспільства, повинні тією чи іншою представляти інтереси своєї частини електорату в складі коаліційного уряду. З одного боку, застосування такої моделі мінімізує негативні наслідки загострення політичної конкуренції, з другого - її розвиток може відбуватись лише в межах елітарного кола.

Таким чином, концепція конкуренції еліт як модель демократичної політики визначає дієві механізми ліберально-демократичної політичної системи. Водночас конкуренція еліт являє собою слабку форму демократії, оскільки еліту в цій моделі можливо зсунути, лише замінивши її на іншу еліту. При цьому суспільство може лише раз у кілька років вирішувати, якій еліті віддати владу, а це породжує в ньому пасивність і байдужість, що, у свою чергу, гальмує природний розвиток політичної конкуренції.

На основі моделі конкурентного елітизму Е.Даунс розробив економічну теорію демократії, в якій ототожнив конкуренцію в політиці з економічною конкуренцією. В його концепції змагання на виборах створює своєрідний політичний ринок, де політиків і партії можна порівнювати з підприємцями, які прагнуть до влади, а електорат - із споживачами, які "віддають голови" за ту партію, політична лінія якої найбільш наближена до їх переваг. За Е.Даунсом, політична конкуренція саме в цій моделі гарантує демократичність суспільства. Основні положення економічної демократії знайшли відображення в ринковій теорії демократії, заснованої на законах ринкової економіки та їх експансії на усі сфери суспільних відносин, яка найбільш поширена у Сполучених Штатах Америки.

Висновки. Проведений аналіз основних концепцій демократії переконає, що розвиток політичної конкуренції можливий за наявності дієвого виборчого механізму, який обмежує можливості різних зловживань владою.

При цьому перенесення закономірностей функціонування економічного ринку на політичну сферу цілком прийнятний і дає змогу з'ясувати окремі аспекти функціонування політичного режиму, які в іншому випадку виявилися б прихованими. Встановлено, що на тлі спільних ознак економічної та політичної конкуренції остання відображає характер політичного середовища, і створення передумов для її розвитку є одним із найважливіших чинників стабілізації політичної і соціальної систем демократичного суспільства.

Перспективою подальших досліджень є аналіз проблем стимулювання політичної конкуренції, здійснення на цій підставі ефективної державної політики в контексті формування стратегії розвитку демократичної правової соціальної держави.

Список використаних джерел

1. *Downs A. An Economic Theory of Democracy* / A. Downs. - New York : Harper & Row, 1957. - 336 p.
2. *Remer J. Political Competition: Theory and Applications* / J. Remer. - Harvard : Harvard University Press, 2001. - 412 p.
3. *Шведа Ю. Р. Політичні партії : енциклопедичний словник* / Ю. Р. Шведа. - Львів : Астролябія, 2004. - 500 с.
4. *Косолапов Н. А. Глоссарий по политической психологии* / Н. А. Косолапов. - М. : РУДН, 2003. - 103 с.
5. *Попов В. П. Политическая системология* / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. - Пятигорск : Изд-во ПГГТУ, 2011. - 136 с.
6. *Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории* / Мизес Л. фон. - Челябинск : Социум, 2005. - 878 с.
7. *Macferson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy* / C. B. Macferson. - New York : Oxford University Press, 1977. - 120 p.
8. *Held D. Models of Democracy* / D. Held. - Stanford : Polity and Stanford University Press, 1996. - 392 p.
9. *Даль Р. Введение в теорию демократии* / Р. Даль. - М. : Наука, 1992. - 84 с.
10. *Сартори Д. Пересматривая теорию демократии* / Д. Сартори // Антология мировой политической мысли. Т. 2 / отв. ред. Т. А. Алексеева. - М., 1997. - С. 713-729.
11. *Шмиттер Ф. Неокорпоративизм* / Ф. Шмиттер // Полис. - 1997. - № 2. - С. 17-18.
12. *Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия* / Й. Шумпетер. - М. : Экономика, 1995. - 372 с.
13. *Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование* / А. Лейпхарт. - М. : Аспект Пресс, 1997. - 40 с.